

Tomasz Knopik

Edukacja promądrościowa w praktyce szkolnej

**OD TEORII
DO SZCZĘŚLIWEGO
ŻYCIA**

Tomasz Knopik

Edukacja promądrościowa w praktyce szkolnej

**OD TEORII
DO SZCZĘŚLIWEGO
ŻYCIA**

WYDAWNICTWO
UNIWERSYTETU
ŁÓDZKIEGO

Tomasz Knopik

Edukacja promądrościowa w praktyce szkolnej

**OD TEORII
DO SZCZĘŚLIWEGO
ŻYCIA**

**WYDAWNICTWO
UNIwersYTETU
ŁÓDZKIEGO**

Łódź 2026

**EDUKACJA
DLA MĄDROŚCI**

Tomasz Knopik (ORCID: 0000-0001-5253-7545) – Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie
Wydział Pedagogiki i Psychologii, Instytut Psychologii
Katedra Psychologii Edukacyjnej i Diagnostyki Psychologicznej
Centrum Wiedzy o Dostępności UMCS
ul. Głębocka 45, 20-612 Lublin

REDAKCJA NAUKOWA SERII „EDUKACJA DLA MĄDROŚCI”

Krzysztof J. Szmidt (przewodniczący), Wiesława Leżańska, Jolanta Bonar, Elżbieta Płóciennik
Monika Modrzejewska-Świgulska, Iwona Czaja-Chudyba, Janina Uszyńska-Jarmoc, Witold Ligeza
Stanisław Dylak, Katarzyna Krasoń

OPINIA WYDAWNICZA

Krzysztof J. Szmidt

REDAKTOR INICJUJĄCY

Urszula Dzieciatkowska

REDAKTOR WYDAWNICTWA UŁ

Katarzyna Gorzkowska

SKŁAD I ŁAMANIE

Munda – Maciej Torz

KOREKTA TECHNICZNA

Anna Mateusiak

PROJEKT OKŁADKI

Polkadot Studio Graficzne

Aleksandra Woźniak, Hanna Niemierowicz

© Copyright by Tomasz Knopik, Łódź 2026

© Copyright for this edition by Uniwersytet Łódzki, Łódź 2026

<https://doi.org/10.18778/8445-061-1>

Publikacja sfinansowana ze środków Wydawnictwa Uniwersytetu Łódzkiego

Wydane przez Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego

Wydanie I. W.12103.26.0.M

Ark. wyd. 6,0; ark. druk. 10,125

ISBN 978-83-8445-060-4

e-ISBN 978-83-8445-061-1

Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego

90-237 Łódź, ul. Matejki 34a

www.wydawnictwo.uni.lodz.pl

e-mail: ksiegarnia@uni.lodz.pl

tel. (42) 665 58 63

Spis treści

Wprowadzenie.....	9
Rozdział 1. W teorii	15
1.1. Berliński paradygmat mądrości.....	15
1.2. Model mądrości jako równowagi Roberta Sternberga	19
1.3. Koncepcja mądrości Moniki Ardeli	27
1.4. Podsumowanie	31
Rozdział 2. Między teorią a praktyką	35
2.1. <i>Homo delegans</i> w ucieczce od sensu	35
2.1.1. Kim jest <i>homo delegans</i> ?.....	35
2.1.2. Cała nadzieja w edukacji?	38
2.1.3. Roztropna delegacja	40
2.2. Trudno dostępne piękno różnorodności	41
Rozdział 3. W praktyce – w życiu	47
3.1. Przegląd ćwiczeń przedmiotowych.....	49
Ćwiczenie 1. Opowieści z dwóch lub trzech perspektyw	49
Ćwiczenie 2. Gdyby Churchill był kobietą... – alternatywne scenariusze historii	51
Ćwiczenie 3. Gra o wartości – starcie idei.....	52
Ćwiczenie 4. Wymazany fragment	52
Ćwiczenie 5. Przestrzeń mądrości – tworzenie mapy mentalnej świata	54
Ćwiczenie 6. Archiwum błędów przeszłości	54

Ćwiczenie 7. Konfrontacje literackie	55
Ćwiczenie 8. Spotkanie na szczycie	57
Ćwiczenie 9. List do Europy	58
Ćwiczenie 10. Niewiedza sokratejska	60
Ćwiczenie 11. Porównywać jak... Olga Tokarczuk	61
Ćwiczenie 12. Dylemat w pięciu wymiarach	62
Ćwiczenie 13. Listy do siebie – przyszłego, minionego, alternatywnego	63
Ćwiczenie 14. Filozoficzna symulacja społeczeństwa idealnego	64
Ćwiczenie 15. Laboratorium paradoksów	64
Ćwiczenie 16. Lekcje od starych drzew	65
Ćwiczenie 17. Wybitna książka – burzy i nie buduje?	66
Ćwiczenie 18. Wartość pod „mikroskopem”	67
Ćwiczenie 19. Dialektyczne laboratorium definicji	68
Ćwiczenie 20. O usuwaniu artykułów	69
Ćwiczenie 21. Prywatne mapy znaczeń	70
Ćwiczenie 22. Po co edukacja?	71
Ćwiczenie 23. Kto patrzy na Ciebie z banknotu?	73
Ćwiczenie 24. Myślenie bez poręczy	75
Ćwiczenie 25. Barometr sceptycyzmu wobec nauki	76
Ćwiczenie 26. Przysłowia z ciągiem dalszym	78
3.2. Radzenie sobie z dezinformacją	79
Ćwiczenie 1. Eksperyment: „Algorytm mojego świata”	82
Ćwiczenie 2. „Dwie strony medalu” – analiza postów	82
Ćwiczenie 3. Gra symulacyjna „Bańka informacyjna”	84
Ćwiczenie 4. Prawda czy fake? Fact-check detektyw	84
Ćwiczenie 5. Zostań fact-checkerem	85
Ćwiczenie 6. Złap manipulację	86
Ćwiczenie 7. Dialogi prawie sokratejskie	87
Ćwiczenie 8. Echo kontra kontrast – analiza bańki informacyjnej	88
3.3. Trzymamy rękę na pulsie	90
Ćwiczenie 1. Pokój za wszelką cenę?	91
Ćwiczenie 2. Cena ochrony: kto naprawdę za to płaci?	92
Ćwiczenie 3. Gdzie kończy się wolność w sieci?	93

Ćwiczenie 4. Narząd od zmodyfikowanego zwierzęcia: ratunek czy przekroczenie granicy?	96
Ćwiczenie 5. Ile jesteśmy winni innym państwom?	96
Ćwiczenie 6. Telefon w szkole.	99
Rozdział 4. Po życiu – w kierunku generatywności	105
4.1. W stronę mądrości generatywnej – propozycje ćwiczeń	130
Ćwiczenie 1. Słoik dobrych śladów	130
Ćwiczenie 2. Most dla nowych	131
Ćwiczenie 3. W lesie rosną tylko drzewa dobra.	132
Ćwiczenie 4. Mądre czy szybkie pomaganie?	133
Ćwiczenie 5. List do młodszego siebie.	134
Ćwiczenie 6. Krzesło mądrego doradcy	135
Ćwiczenie 7. Sztafeta umiejętności	136
Ćwiczenie 8. Ślady – byłem tu!	137
Ćwiczenie 9. Bajki o małych czynach i wielkich bohaterach	138
Ćwiczenie 10. Wspólnota czy zbiór jednostek? Rozmowa z Markiem Aureliuszem	139
Ćwiczenie 11. Playlista dla następnego pokolenia.	140
Ćwiczenie 12. Talent i pasja jako dar dla innych	141
Ćwiczenie 13. Mapa niewidzialnej troski	142
Ćwiczenie 14. Generatywność w mediach społecznościowych	144
Ćwiczenie 15. Archiwum patentów – co warto ocalić z naszego rocznika?	145
Ćwiczenie 16. Most pokoleń	146
Ćwiczenie 17. Miasto po nas – miniprojekt obywatelski	147
Ćwiczenie 18. List z przyszłości – czego będzie od nas potrzebował świat za 15 lat?	148
Zakończenie.	151
Bibliografia.	153
Spis fotografii.	161

Wprowadzenie

*Czasami człowiek chce być głupi,
jeżeli to pozwala zrobić coś, czego mu wzbrania mądrość.*

John Steinbeck

Mądrość jest pojęciem, które wymyka się wszelkim precyzyjnym definicjom. Z jednej strony ewokuje filozoficzne konotacje i odwołuje do konkretnych propozycji uprawiania mądrości spod znaku Sokratesa, Platona, Arystotelesa i ich następców. Ta perspektywa wiąże mądrość nie tylko ze sposobem myślenia, lecz także ze sposobem życia. Z drugiej strony dysponujemy potocznymi skojarzeniami powiązanymi z mądrością: rozległa wiedza o świecie, umiejętność doradzania, bogate doświadczenie życiowe, konstruktywne komunikowanie się z innymi czy wreszcie wiedza o tym, jak być szczęśliwym.

Przy odpowiednio zaawansowanej refleksji może okazać się, że te filozoficzne i potoczne koncepcje mądrości nie są opozycyjne. Gdyby połączyć potoczne teorie i nie traktować atrybutów mądrego człowieka parcjalnie, ale jako zestaw pewnych kluczowych cech/kompetencji, to udałooby się stworzyć pewien model mądrości, który będzie bardzo blisko ujęcia antropologicznego. Może właśnie na tym polega różnica między wiedzą potoczną a filozoficzną, że ta druga jest bardziej kompleksowa, syntetyzująca, spoglądająca **na – więcej i z – więcej**, dając odpowiednio obszerny zestaw odniesień dla życia.

Prezentowana publikacja ma na celu zbudowanie swego rodzaju mostu łączącego umocowane naukowo koncepcje mądrości z praktykami społecznymi ukierunkowanymi na mądre postępowanie, szczególnie w odniesieniu do szkoły jako przestrzeni modelowania takich praktyk. Dlatego do lektury zachęcam szczególnie nauczycieli i wychowawców, którzy dostrzegają potrzebę rozwijania u uczniów orientacji promądrościowej jako kluczowego komponentu ich dojrzałości. Temu celowi służą przykłady ćwiczeń, projektów, wyzwań edukacyjnych opisanych w części praktycznej tej publikacji. Jestem jednak przekonany, że większość zaproponowanych działań może być wykorzystana przez rodziców w ramach ich wspólnych aktywności z dziećmi. Rozwijaniu mądrości sprzyjają również postawy najbliższych, którzy poprzez stosowanie na co dzień myślenia dialogicznego i uwrażliwienie młodych na potrzeby innych są gotowi modelować te zachowania w swoim otoczeniu.

Mądrość może budzić zdziwienie w kontekście dobrych praktyk edukacyjnych. Pojawia się dość naturalne pytanie: czy mądrości można się nauczyć? Czy mądrość można rozwijać tak, jak rozwija się kompetencje matematyczne lub językowe?

Sławomir Jarmuż (2023) we wstępie do swojego poradnika o rozwijaniu mądrości pisze tak: „Gdyby chodzący po ateńskich ulicach Sokrates nie wierzył w możliwość nauczania mądrości, nie zatrzymywałby ludzi, aby rozmawiać z nimi i uświadamiać im różne niemądrości” (Jarmuż, 2023, s. 7).

Opierając się na założeniach psychologicznych koncepcji mądrości jednoznaczna odpowiedź na powyższe pytania powinna być jednak powściągliwa i krytyczna. Odpowiem zatem, rezerwując dla siebie nutę sceptycyzmu: „zasadniczo tak”. Tak, możemy traktować mądrość jako zbiór pewnych specyficznych kompetencji, które przy odpowiednio stymulującym środowisku uczenia się można rozwijać (w Polsce mamy już choćby bogatą praktykę edukacji promądrościowej opisaną szczegółowo przez Elżbietę Płóciennik, por. Płóciennik, 2020; 2016a; 2016b). Odbyna się to jednak na bazie pewnych fundamentalnych zasobów, które nie są dostępne wszystkim (takich, jak np. bogata wiedza o świecie lub otwartość na

różnorodność). Wydaje się jednak, że praca w obszarze tych bazowych komponentów dla mądrości (fundamentów mądrości) również może być przedmiotem wsparcia edukacyjnego. Wszystko zależy od tego, jak my jako społeczeństwo zdefiniujemy cele edukacji, choć pewnie wielu Czytelników w tym momencie stwierdzi, że cele edukacji nie są ustalane przez obywateli, ale przez ministerstwo, które może realizować nieco inną politykę niż strategiczne wzmacnianie mądrości „ludu”. Będę się jednak starał przekonać Państwa, że to, w jaki sposób realizujemy podstawę programową, jakie zasoby uczniów rozwijamy przy okazji treści przedmiotowych i jakie ważne pytania przy okazji tych działań padają – to, jak u Kandyda Woltera, nasz ogródek, który powinniśmy uprawiać najlepiej, jak potrafimy. A na pewno z sensem. I ten postulat padający przy okazji dygresji o celach edukacji właściwie już definiuje jeden z kluczowych aspektów nauczania promądrościowego – SENS – obecny i uświadomiony.

Psychologiczne i pedagogiczne podejście do mądrości, w którym próbuje się na bazie dobrej teorii wypracować skuteczną praktykę edukacyjną, z pewnością czerpie wiele ze źródeł filozoficznych, ale podejścia tych nauk są jednak różne. O ile filozofia jest mocno zakotwiczona w teorii i usiłuje za pomocą mądrości dotrzeć do ontologicznej natury rzeczywistości, to nauki społeczne w większym stopniu skupiają się na pragmatycznym znaczeniu mądrości – szczególnie w odniesieniu do relacji podmiot – otoczenie (budowanie prospołecznego kapitału), a także na wzmacnianiu refleksyjności i myślenia krytycznego jednostki. Nie jest zatem trafne utożsamienie edukacji ku mądrości z edukacją filozoficzną, choć z pewnością nauczanie filozofii może być jednym z elementów budujących promądrościowe nauczanie¹.

¹ Termin „nauczanie” używany jest w tej publikacji w paradygmacie konstruktywistycznym, a więc nie zakłada „przekazywania wiedzy” uczniom (tj. zapisywania umysłów, które niczym *tabula rasa* są bierne i tylko receptywne), ale dynamiczny proces nauczania – uczenia się, którego efektem jest zinterioryzowanie treści przez osoby uczące się w postaci prywatnej wiedzy.

Pytanie zasadnicze, które nasuwa się każdemu Czytelnikowi i Czytelniczce tej publikacji: po co nauczać mądrości, jaki jest sens tak prowadzonej edukacji? Czy na pewno odpowiedzią na współczesne wyzwania, jakie stoją przed szkołą, jest rozwijanie mądrości, która przecież może wydawać się lekko *pasé*, jakby ze świata już nieistniejącego?

Z pełnym przekonaniem mogę podać wiele argumentów na rzecz edukacji promądrościowej, podkreślając, że chyba żaden czas nie był tak odpowiedni do rozwijania mądrości, jak epoka, w której aktualnie żyjemy.

Po pierwsze: edukacja promądrościowa nastawiona jest na rozwijanie refleksyjności i krytycznego myślenia. Kompetencje te są szczególnie ważne w świecie zawrotnych prędkości scrollowania, klikania i impulsywnego przeszukiwania sieci, w której coraz trudniej odróżnić prawdę od fake'u. Nastawienie na głębokie przetwarzanie informacji, czytanie ze zrozumieniem, konfrontowanie ze sobą źródeł informacji, interpretowanie wieloznaczności (lub braku jednoznaczności) to w moim przekonaniu działania kluczowe w edukacji świadomie korzystającej z nowych technologii, w tym AI. Jak pisał Krzysztof Szmidt (2013): „Mądry i twórczy człowiek nie tylko potrafi odpowiadać na trudne pytania i rozwiązywać złożone problemy, potrafi stawiać dociekliwe, odkrywcze pytania i formułować problemy tam, gdzie inni ich nie widzą” (s. 35). Można dodać: również wtedy, kiedy dostaje gotową odpowiedź po wpisaniu odpowiedniego prompta.

Po drugie: edukacja promądrościowa angażuje osoby uczące się w poszukiwanie sensu życia i testowanie różnych recept na szczęśliwe życie. W kontekście istotnego wzrostu zaburzeń psychicznych i sukcesywnego obniżenia dobrostanu młodych ludzi takie działania, mocno zakotwiczone w teorii rezyliencji, wprost przekładają się na budowanie zasobów odpornościowych i skuteczną profilaktykę. Co istotne, profilaktyka ta nie ma znów charakteru jakichś zajęć dodatkowych (odseparowanych od głównego nurtu edukacji), ale wydarza się „tu i teraz” podczas zajęć przedmiotowych (np. języka polskiego czy historii).

Po trzecie: edukacja promądrościowa poprzez rozwijanie myślenia refleksyjnego nastawionego na własne zasoby, wartości i preferencje poszerza zdolność młodego człowieka do pracy nad kształtowaniem własnej tożsamości. Ta migotliwość epoki postnowoczesności, która przekłada się na migotliwość Ja współczesnego człowieka, może być nieco ograniczona poprzez przemyślane programy budowania samowiedzy i samooceny uczniów i uczennic. Jest to kluczowe wyzwanie w wirtualnej rzeczywistości zupełnego rozmycia się indywidualności (dziś możesz być, kim chcesz, ale nie wiesz, kim jesteś „w ogóle”).

Po czwarte: edukacja promądrościowa wspiera rozwój orientacji prospołecznej uczniów i uczennic. Nastawienie na budowanie dobra wspólnego, wzmacnianie odpowiedzialności za sprawy społeczne to istotne kontrapunkty dla egocentrycznej i głównie konsumpcyjnej działalności człowieka. Kompetencje te mogą odegrać fundamentalną rolę zarówno już teraz, w dobie kryzysu społeczeństwa obywatelskiego i prymitywnej walki między dwoma plemionami (aluzja do sytuacji politycznej w Polsce), jak i w przyszłości – w ramach pobudzania wspólnej troski o dalsze losy naszej planety, ale także naszego gatunku. Mam na myśli taki rodzaj odpowiedzialności, który u Eriksona nazwany został generatywnością: nie jest nam wszystko jedno, czy kolejne pokolenia będą szczęśliwe.

Po piąte: edukacja promądrościowa pozwala na nowo uświadomić sobie, że wiedza, którą dysponujemy jest naszą wiedzą prywatną, a w szkole jej nie przekazujemy, ale tworzymy sytuacje dydaktyczne (wiedzotwórcze) i dostarczamy dane umożliwiające włączanie w już istniejące schematy nowe elementy. Bardzo często stosujemy w edukacji uproszczenie polegające na przekonaniu, że proces kształcenia polega na zdobywaniu wiedzy. Zasadza się ono na statycznym pojmowaniu zbioru informacji jako wiedzy właśnie bez uwzględnienia interpretacji i ułokowania nowych danych w istniejącym już systemie poznawczym osoby uczącej się. W rzeczywistości wiedza to domena prywatna, taki nasz osobisty paradygmat, który jest całkowicie niewspółmierny (by posłużyć się terminem z filozofii Thomasa Kuhna) do paradygmatów innych uczestników

procesów edukacyjnych. Pewne treści mogą być podobne – co jest oczywiste z racji choćby komunikowania się za pomocą wspólnego języka – ale to, jak określone pojęcia łączą się z innymi i jakie konotacje wywołują, to już swoista „czarna skrzynka”, do której nie mamy dostępu, a która jednak manifestuje swoją rolę w poznawaniu świata przez podmiot.

Perspektywa promądrościowa uczula nas zatem na subiektywizm wiedzy, służąc podkreśleniu, że te same dane (np. przekazywane klasie przez nauczyciela podczas lekcji) padają na różnorodne systemy informacji, poglądów, wrażeń i nigdy nie mamy pewności, że efektem recepcji i interpretacji są te same skrypty poznawcze.

Z pewnością lista ta nie jest kompletna i podczas lektury tej książki pojawiają się nowe funkcje edukacji promądrościowej. Zachęcam zatem nauczycieli, wychowawców, a także rodziców do ich odkrywania, krytykowania i inspirowania się nimi w codziennej pracy z uczniami. Nieco przewrotnie, idąc za myślą Steinbecka zawartą w przytoczonym motcie, nie chcemy być głupimi i nie wzbraniajmy się przed tym, co nam nakazuje mądrość.

Powodzenia!

Autor

1. W teorii

Przyglądając się już ponad czterem dekadom badań psychologicznych nad mądrością, można stwierdzić, że na plan pierwszy wysuwają się trzy koncepcje (paradygmaty), które najsilniej inspirowały (i z pewnością nadal inspirują) zarówno naukowców, jak i praktyków do działań badawczych, refleksyjnych lub edukacyjnych. Są to:

1. Berliński paradygmat mądrości Paula Baltesa i współpracowników.
2. Koncepcja mądrości jako równowagi Roberta Sternberga.
3. Koncepcja mądrości osobistej Moniki Ardel.

Należy stanowczo zaznaczyć, że podejścia te nie są znacząco różne (por. Jarmuż, 2023; 2025). Dyskurs naukowy wokół mądrości nie ma charakteru niewspółmierności paradygmatów – bardziej przypomina odmienne rozłożenie akcentów przy zachowaniu względnie tych samych składowych, często jednak inaczej definiowanych (Knopik, Żurawska-Żyła, Tokarska, 2021). Omówię te koncepcje, artykułując zarówno kluczowe komponenty każdego z podejść, jak i ich potencjały aplikacyjne (w odniesieniu do edukacji), by na zakończenie rozdziału podjąć próbę zbudowania semantycznej „platformy” łączącej te teorie.

1.1. Berliński paradygmat mądrości

W tym klasycznym już podejściu, reprezentowanym przez Paula Baltesa i współpracowników (Baltes, Staudinger, 1993), mądrość to wiedza ekspercka na temat ważnych i trudnych kwestii dotyczących

Bibliografia

- Acredolo, C., O'Connor, J. (1991). On the difficulty of detecting cognitive uncertainty. *Human Development*, 34 (4), 204–223. <https://doi.org/10.1159/000277055>
- Ardelt, M. (2003). Empirical assessment of a three-dimensional wisdom scale. *Research on Aging*, 25 (3), 275–324. <https://doi.org/10.1177/0164027503025003004>
- Ardelt, M. (2004). Wisdom as expert knowledge system: A critical review of a contemporary operationalization of an ancient concept. *Human Development*, 47 (5), 257–285. <https://doi.org/10.1159/000079154>
- Ardelt, M. (2016). Disentangling the relations between wisdom and different types of well-being in old age: Findings from a short-term longitudinal study. *Journal of Happiness Studies: An Interdisciplinary Forum on Subjective Well-Being*, 17 (5), 1963–1984. <https://doi.org/10.1007/s10902-015-9680-2>
- Ardelt, M. (2019). Wisdom and well-being. W: R. J. Sternberg, J. Glück (eds.), *The Cambridge Handbook of Wisdom* (s. 602–625). Cambridge: Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/9781108568272.028>
- Ardelt, M., Edwards, C. A. (2016). Wisdom at the end of life: An analysis of mediating and moderating relations between wisdom and subjective well-being. *The Journals of Gerontology. Series B, Psychological Sciences and Social Sciences*, 71 (3), 502–513. <https://doi.org/10.1093/geronb/gbv051>
- Ardelt, M., Grunwald, S. (2018). The importance of self-reflection and awareness for human development in hard times. *Research in Human Development*, 15 (3–4), 187–199. <https://doi.org/10.1080/15427609.2018.1489098>
- Ardelt, M., Jeste, D. V. (2018). Wisdom and hard times: The ameliorating effect of wisdom on the negative association between adverse life events and

- well-being. *The Journals of Gerontology. Series B, Psychological Sciences and Social Sciences*, 73 (8), 1374–1383. <https://doi.org/10.1093/geronb/gbw137>
- Arendt, H. (2018). *Kondycja ludzka*. Warszawa: Wydawnictwo Aletheia.
- Arendt, H. (2023). *Myslenie bez poręczy. Eseje o rozumieniu świata*. Kraków: Vis-à-vis Etiuda.
- Baltes, P. B., Smith, J. (2008). The fascination of wisdom: Its nature, ontogeny, and function. *Perspectives on Psychological Science*, 3 (1), 56–64. <https://doi.org/10.1111/j.1745-6916.2008.00062.x>
- Baltes, P. B., Staudinger, U. M. (1993). The search for a psychology of wisdom. *Current Directions in Psychological Science*, 2 (3), 75–80. <https://doi.org/10.1111/1467-8721.ep10770914>
- Baltes, P. B., Staudinger, U. M. (2000). Wisdom: A metaheuristic (pragmatic) to orchestrate mind and virtue toward excellence. *American Psychologist*, 55 (1), 122–136. <https://doi.org/10.1037/0003-066X.55.1.122>
- Bandel, J., Soroko, E., Sękowski, M. (2024). Polska adaptacja kwestionariuszy „Loyolska skala generatywności” oraz „Lista zachowań generatywnych”. *Psychologia Rozwojowa*, 28 (2), 63–79. <https://doi.org/10.4467/20843879PR.23.016.19853>
- Banks, J. A. (2016). *Cultural Diversity and Education: Foundations, Curriculum, and Teaching* (6th ed.). New York–London: Routledge.
- Baron, R. S. (2005). So right it's wrong: Groupthink and the ubiquitous nature of polarized group decision making. W: M. P. Zanna (ed.), *Advances in Experimental Social Psychology*, Vol. 37 (s. 219–253). London: Elsevier Academic Press.
- Bauman, Z., Obirek, S. (2013). *O Bogu i człowieku rozmowy*. Kraków: Wydawnictwo Literackie.
- Bowman, N. A. (2010). College diversity experiences and cognitive development: A meta-analysis. *Review of Educational Research*, 80 (1), 4–33.
- Bruya, B., Ardelt, M. (2018). Wisdom can be taught: A proof-of-concept study for fostering wisdom in the classroom. *Learning and Instruction*, 58, 106–114.
- Czaja-Chudyba, I. (2020). *Myslenie krytyczne w edukacji*. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- Czerski, W. M. (2022). „Filter bubbles” jako narzędzie dezinformacji i manipulacji. *Humanities and Cultural Studies*, 3 (2), 27–36.

- de St. Aubin, E. (2013). Generativity and the meaning of life. W: J. A. Hicks, C. Routledge (eds.), *The Experience of Meaning in Life: Classical Perspectives, Emerging Themes, and Controversies* (s. 241–255). Dordrecht: Springer Science + Business Media. https://doi.org/10.1007/978-94-007-6527-6_19
- Dean, C. B., Hubbell, E. R., Pitler, H., Stone, B. (2012). *Classroom Instruction that Works. Research-Based Strategies for Increasing Student Achievement* (2nd ed.). London: Pearson.
- Ely, R., Thomas, D. (2001). Cultural diversity at work: The effects of diversity perspectives on work group processes and outcomes. *Administrative Science Quarterly*, 46, 229–273.
- Erikson, E. (2002a). *Dzieciństwo i społeczeństwo*. Poznań: Rebis.
- Erikson, E. (2002b). *Dopełniony cykl życia*. Poznań: Rebis.
- Erikson, E. (2004). *Tożsamość a cykl życia*. Poznań: Zysk i S-ka.
- Facione, P. A. (1990). *Critical Thinking: A Statement of Expert Consensus for Purposes of Educational Assessment and Instruction*. Millbrae: California Academic Press.
- Ferrari, M. (2009). Teaching for wisdom in public schools to promote personal giftedness. W: L. V. Shavinina (eds.), *International Handbook on Giftedness* (s. 1099–1113). Dordrecht: Springer.
- Ferrari, M., Kim, J. (2019). Educating for wisdom. W: R. J. Sternberg, J. Glück (eds.), *The Cambridge Handbook of Wisdom* (s. 347–371). Cambridge: Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/9781108568272.017>
- Foucault, M. (2020). *Nadzorować i karać. Narodziny więzienia*. Warszawa: Wydawnictwo Aletheia.
- Frederickson, J. (2018). *Kłamstwa, którymi żyjemy. Jak zmierzyć się z prawdą, zaakceptować siebie i zmienić swoje życie*. Poznań: W Drodze.
- Gadamer, H.-G. (2004). *Prawda i metoda*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Gilligan, C. (1982). *In a Different Voice: Psychological Theory and Women's Development*. Cambridge: Harvard University Press.
- Ginsberg, M. B., Włodkowski, R. J. (2009). *Diversity and Motivation: Culturally Responsive Teaching in College*. San Francisco: Jossey-Bass.
- Glück, J., Bluck, S. (2013). The MORE life experience model: A theory of the development of personal wisdom. W: M. Ferrari, N. M. Weststrate (eds.), *The Scientific Study of Personal Wisdom* (s. 75–97). Dordrecht: Springer Science + Business Media. https://doi.org/10.1007/978-94-007-7987-7_4

- Glück, J., Weststrate, N. M. (2022). The wisdom researchers and the elephant: An integrative model of wise behavior. *Personality and Social Psychology Review*, 26 (4), 342–374. <https://doi.org/10.1177/10888683221094650>
- Glück, J., König, S., Naschenweng, K., Redzanowski, U., Dorner, L., Straßer, I., Wiedermann, W. (2013). How to measure wisdom: Content, reliability, and validity of five measures. *Frontiers in Psychology*, 4, Article 405. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2013.00405>
- Grossmann, I., Kross, E. (2014). Exploring Solomon's paradox: Self-distancing eliminates the self-other asymmetry in wise reasoning about close relationships in younger and older adults. *Psychological Science*, 25 (8), 1571–1580.
- Grossmann, I., Weststrate, N. M., Ferrari, M., Brienza, J. P. (2020a). A common model is essential for a cumulative science of wisdom. *Psychological Inquiry*, 31 (2), 185–194. <https://doi.org/10.1080/1047840X.2020.1750920>
- Grossmann, I., Weststrate, N. M., Ardelt, M., Brienza, J. P., Dong, M., Ferrari, M., Fournier, M. A., Hu, C. S., Nusbaum, H., Vervaeke, J. (2020b). The science of wisdom in a polarized world: Knowns and unknowns. *Psychological Inquiry*, 31 (2), 103–133.
- Habermas, J. (1999). *Teoria działania komunikacyjnego*, t. 1. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Han, B.-Ch. (2017). *The Agony of Eros*. Cambridge: MIT Press.
- Han, B.-Ch. (2022). *Spółczesność zmęczenia i inne eseje*. Warszawa: Wydawnictwo Krytyki Politycznej.
- Heard, J., Scoular, C., Duckworth, D., Ramalingam, D., Teo, I. (2020). *Critical Thinking: Definition and Structure*. Melbourne: Australian Council for Educational Research.
- Huynh, A. C., Grossmann, I. (2020). A pathway for wisdom-focused education. *Journal of Moral Education*, 49 (1), 9–29. <https://doi.org/10.1080/03057240.2018.1496903>
- Jarmuż, S. (2023). *Czy mądrości można się nauczyć?* Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Jarmuż, S. (2025). *Mądrość złotego środka*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Jonas, H. (1984). *The Imperative of Responsibility. In Search of an Ethics for the Technological Age*. Chicago: University of Chicago Press.
- Knopik, T. (2018). *Zafascynowani światem. Efektywne wspieranie rozwoju zdolności i zainteresowań uczniów w codziennej praktyce szkolnej*. Warszawa: Ośrodek Rozwoju Edukacji.

- Knopik, T., Żurawska-Żyła, R., Tokarska, U. (2021). Mądrość w ujęciu współczesnej psychologii: sztuka życia czy sztuka rozumienia życia? W: E. Dryll, A. Cierpka, K. Małek (red.), *Psychologia narracyjna: O mądrości, miłości i cierpieniu* (s. 27–49). Warszawa: Wydawnictwo Liberi Libri.
- Kotre, J. (1999), *Make It Count. How to Generate a Legacy that Gives Meaning to Your Life*. New York: Free Press.
- Kross, E., Grossmann, I. (2012). Boosting wisdom: Distance from the self enhances wise reasoning, attitudes, and behavior. *Journal of Experimental Psychology: General*, 141 (1), 43–48. <https://doi.org/10.1037/a0024158>
- Lazer, D., Baum, M., Benkler, Y., Berinsky, A., Greenhill, K., Menczer, F., Metzger, M., Nyhan, B., Pennycook, G., Rothschild, D., Schudson, M., Sloman, S., Sunstein, C., Thorson, E., Watts, D., Zittrain, J. (2018). The science of fake news. *Science*, 359 (6380), 1094–1096.
- Łukaszewski, W. (2018). *Mądrość i różne niemądrości*. Sopot: Smak Słowa.
- Maertens, R., Roozenbeek, J., Basol, M., van der Linden, S. (2021). Long-term effectiveness of inoculation against misinformation: Three longitudinal experiments. *Journal of Experimental Psychology: Applied*, 27 (1), 1–16. <https://doi.org/10.1037/xap0000315>
- Marzano, R. J., Pickering, D. J., Pollock, J. E. (2001). *Classroom Instruction That Works: Research-Based Strategies for Increasing Student Achievement*. Alexandria: Association for Supervision and Curriculum Development.
- McAdams, D. P. (1993). *The Stories We Live By: Personal Myths and the Making of the Self*. New York: Guilford Press.
- McAdams, D. P. (2001). The psychology of life stories. *Review of General Psychology*, 5 (2), 100–122. <https://doi.org/10.1037/1089-2680.5.2.100>
- McAdams, D. P., de St. Aubin, E. (1992). A theory of generativity and its assessment through self-report, behavioural acts, and narrative themes in autobiography. *Journal of Personality and Social Psychology*, 62 (6), 1003–1015.
- Nagda, B. A., Gurin, P., Johnson, S. M. (2005). Living, doing and thinking diversity: How does pre-college diversity experience affect first-year students' engagement with college diversity? W: R. S. Feldman (ed.), *Improving the First Year of College: Research and Practice* (s. 73–108). Mahwah–London: Lawrence Erlbaum Associates Publishers.
- Nguyen, C. T. (2020). Echo chambers and epistemic bubbles. *Episteme*, 17 (2), 141–161.

- Nickerson, R. S. (1998). Confirmation bias: A ubiquitous phenomenon in many guises. *Review of General Psychology*, 2 (2), 175–220. <https://doi.org/10.1037/1089-2680.2.2.175>
- Nietzsche, F. (2000). *Z genealogii moralności*. Gdańsk: Tower Press.
- Nussbaum, M. (2011). *Creating Capabilities: The Human Development Approach*. Cambridge–London: Belknap Press of Harvard University Press.
- Nussbaum, M. (2016). *Nie dla zysku. Dlaczego demokracja potrzebuje humanistów*. Warszawa: Wydawnictwo Krytyki Politycznej.
- Oleś, P. (2014). *Psychologia człowieka dorosłego*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Pasupathi, M., Staudinger, U. M., Baltes, P. B. (2001). Seeds of wisdom: Adolescents' knowledge and judgment about difficult life problems. *Developmental Psychology*, 37 (3), 351–361. <https://doi.org/10.1037/0012-1649.37.3.351>
- Pietrasiniński, Z. (2001). *Mądrość, czyli świetne wyposażenie umysłu*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Płóciennik, E. (2016a). *Rozwijanie mądrości dziecka. Koncepcja i wskazówki metodyczne*. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- Płóciennik, E. (2016b). *Rozwijanie mądrości w praktyce edukacyjnej. Scenariusze zajęć w przedszkolu i szkole podstawowej*. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- Płóciennik, E. (2020). *Mądrość dziecka. Predyspozycje – przejawy – perspektywy wspierania*. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- Polizzi, G., Harrison, T. (2022). Wisdom in the digital age: A conceptual and practical framework for understanding and cultivating cyber-wisdom. *Ethics and Information Technology*, 24 (16). <https://doi.org/10.1007/s10676-022-09640-3>
- Reznitskaya, A., Sternberg, R. J. (2007). Jak nauczyć podopiecznych mądrego myślenia: program „Edukacja dla mądrości”. W: A. Linley (ed.), *Psychologia pozytywna w praktyce* (s. 132–152). Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Schultz, W. P. (2002). Inclusion with nature: The psychology of human-nature relations. W: P. Schmuck, W. P. Schultz (eds.), *Psychology of Sustainable Development* (s. 61–78). New York–Dordrecht: Springer US/Kluwer Academic.
- Sękowski, A., Knopik, T. (2011). Psychology of giftedness and psychology of wisdom: One or multiple perspectives? W: A. Ziegler, Ch. Perleth (eds.), *Excellence: Essays In Honour of Kurt A. Heller* (s. 102–115). Berlin: Lit Verlag.

- Staudinger, U. M., Baltes, P. B. (1994). Psychology of wisdom. W: R. J. Sternberg (ed.), *Encyclopedia of Human Intelligence* (s. 1143–1152). New York: Macmillan.
- Staudinger, U. M., Smith, J., Baltes, P. B. (1992). Wisdom-related knowledge in a life review task: Age differences and the role of professional specialization. *Psychology and Aging*, 7 (2), 271–281. <https://doi.org/10.1037/0882-7974.7.2.271>
- Sternberg, R. J. (1998). A balance theory of wisdom. *Review of General Psychology*, 2 (4), 347–365. <https://doi.org/10.1037/1089-2680.2.4.347>
- Sternberg, R. J. (2001). Why schools should teach for wisdom: The balance theory of wisdom in educational settings. *Educational Psychologist*, 36 (4), 227–245. https://doi.org/10.1207/S15326985EP3604_2
- Sternberg, R. J. (2005). WICS: A model of positive educational leadership comprising wisdom, intelligence, and creativity synthesized. *Educational Psychology Review*, 17 (3), 191–262.
- Sternberg, R. J., Glück, J. (2023). *Mądrość. Psychologia mądrych myśli, słów i czynów*. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego. <https://doi.org/10.18778/8331-214-9>
- Stouden, S., Brudek, P., Izdebski, P. (2016). A Polish adaptation of Monika Ardel's Three-Dimensional Wisdom Scale (3D-WS). *Roczniki Psychologiczne/Annals of Psychology*, 19 (4), 769–792. <https://doi.org/10.18290/rpsych.2016.19.4-4en>
- Stewart, A. J., Vandewater E. A. (1998), The course of generativity. W: D. P. McAdams, E. de St. Aubin (eds.), *Generativity and Adult Development: How and Why We Care for the Next Generation* (s. 75–100). Washington: American Psychological Association.
- Strenger, C. (2009). Paring down life to the essentials: An epicurean psychodynamics of midlife changes. *Psychoanalytic Psychology*, 26 (3), 246–258. <https://doi.org/10.1037/a0016447>
- Szmidt, K. (2013). Pedagogika pozytywna: twórczość – zdolności – mądrość ze-spolone. W: K. Szmidt, M. Modrzejewska-Świgulska (red.), *Zasoby twórcze człowieka. Wprowadzenie do pedagogiki pozytywnej* (s. 13–40). Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- Szmidt, K. (2022). Dziecko odkrywcą twórczych problemów i pytań. *Edukacja Elementarna w Teorii i Praktyce*, 17 (3) (66), 11–26. <https://doi.org/10.35765/eetp.2022.1766.01>

- Szmidt, K., Płóciennik, E. (2020). *Myślenie pytajne. Teoria i kształcenie*. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- Tomlinson, C. A. (2001). *Differentiated Classroom: Responding to the Needs of All Learners*. Alexandria: Association for Supervision and Curriculum Development.
- Weber, M. (2002). *Gospodarka i społeczeństwo*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Willingham, D. T. (2007). Critical thinking: Why is it so hard to teach? *American Educator*, 31, 8–19.
- Wojciechowska, L. (2017). Subjectivity and generativity in midlife. *Polish Psychological Bulletin*, 48 (1), 38–43. <https://doi.org/10.1515/ppb-2017-0005>
- Zbróg, J. (2020). Rozwijanie dyspozycji do myślenia krytycznego w warunkach akademickich. *Przegląd Pedagogiczny*, 2, 379–394.
- Zuboff, S. (2019). *The Age of Surveillance Capitalism: The Fight for a Human Future at the New Frontier of Power*. New York: PublicAffairs.

Publikacja jest poświęcona edukacji rozwijającej mądrość uczniów na różnych etapach kształcenia. Z wybranych koncepcji mądrości autor wyprowadza postulaty edukacyjne mające na celu przeciwdziałanie charakterystycznej dla współczesności postawie życiowej, którą obrazuje człowiek unikający odpowiedzialności, zapatrzonny w rankingi i tabele, a nie w siebie i bliskich. W części praktycznej czytelnik znajdzie liczne ćwiczenia, które mogą zostać włączone do codziennej pracy w szkole podczas realizacji podstawy programowej z zakresu różnych przedmiotów. Wiele ćwiczeń dotyczy bieżących, bliskich uczniom dylematów społecznych, politycznych, moralnych i obyczajowych.

Do lektury zachęcam szczególnie nauczycieli i wychowawców, którzy dostrzegają potrzebę rozwijania u uczniów orientacji promądrościowej jako kluczowego komponentu ich dojrzałości. Temu celowi służą przykłady ćwiczeń, projektów, wyzwań edukacyjnych opisane w części praktycznej tej publikacji. Jestem jednak przekonany, że większość zaproponowanych działań może być wykorzystana przez rodziców w ramach ich wspólnych aktywności z dziećmi. Rozwijaniu mądrości sprzyjają również postawy najbliższych, którzy poprzez stosowanie na co dzień myślenia dialogicznego i uwrażliwianie młodych na potrzeby innych są gotowi modelować te zachowania w swoim otoczeniu.

W serii ukazały się:

- E. Płóciennik, *Rozwijanie mądrości dziecka. Koncepcja i wskazówki metodyczne*
- E. Płóciennik, *Rozwijanie mądrości w praktyce edukacyjnej. Scenariusze zajęć w przedszkolu i szkole podstawowej*
- E. Płóciennik, *Rozwijanie mądrości w praktyce edukacyjnej. Scenariusze zajęć dla młodzieży*
- E. Płóciennik, *Mądrość dziecka. Predyspozycje – przejawy – perspektywy wspierania*
- R. J. Sternberg, L. Jarvin, E. L. Grigorenko, *Mądrość, inteligencja i twórczość w nauczaniu. Jak zapewnić uczniom sukces*
- A. Pobjewska, *Edukacja do samodzielności. Warsztaty z dociekań filozoficznych. Teoria i metodyka*
- A. Pobjewska, *Edukacja do samodzielności. Warsztaty z dociekań filozoficznych. Scenariusze zajęć*
- I. Czaja-Chudyba, *Myślenie krytyczne w edukacji. Metodyka kształcenia w szkole podstawowej*
- K. J. Szmidt, E. Płóciennik, *Myślenie pytań. Teoria i kształcenie*
- M. Lipman, *Myślenie w edukacji*
- R. J. Sternberg, J. Glück, *Mądrość. Psychologia mądrych myśli, słów i czynów*

**EDUKACJA
DLA MĄDROŚCI**

**WYDAWNICTWO
UNIwersytetu
ŁÓDZKIEGO**

wydawnictwo.uni.lodz.pl
ksiegarnia@uni.lodz.pl
(42) 665 38 63

Książka dostępna również
jako e-book

ISBN 978-83-8445-060-4

9 788384 450604